

تاریخچه‌ای از کاشی و معرق اسلامی در ایران

از
عبدالحسین سپنتا

شادروان عبدالحسین سپنتا (۱۲۸۶ - نوروز ۱۳۴۸) گفتار حاضر را در آخرین روزهای حیات خود برای معارف اسلامی نگاشت و جای بسی اندوه که اینک به دریاگویی او، و به بزرگداشت از آن گرامی‌مرد که عمر گرانمایه بر سر تحقیق و تتبع در فرهنگ و هنر سرزمین خویش نهاد و آرام زیست و آرام رفت، و به یاد همکاری‌هایش بانشریه معارف اسلامی* این آخرین نوشته او به عنوان یادگاری عزیز از یاری مایه‌ور که اکنون در میان ما نیست منتشر می‌گردد. خاطرهای پایدار و روانش شاد باد!

یک رنگ و برنگهای سبز و آبی بوده که از رنگهای دوره ساسانی میباشد.

مطالعه در سفال و کاشی و لعاب دوره سلجوقیان یعنی از قرن نهم تا سیزدهم بسیار جالب و نمودار ذوق و سلیقه فوق‌العاده هنرمندان آن عصر در این فن زیبا میباشد.

پادشاهان این دوره مردمی صنعت‌دوست و هنرپرور بوده‌اند مخصوصاً در دوره خوارزمشاهیان صنعت کاشی‌سازی ایران بعداً اعلی ترقی رسید و بهترین انواع سفال و کاشی این عصر در ری، کاشان، سلطان‌آباد، (اراک)، ساوه و نیشابور ساخته شده است. در این دوره بود که کارخانه‌های درباری لطیف‌ترین ظروف و بهترین کاشیهای ظریف را تهیه می‌کرده‌اند، که حتی شبیه ظروف کاشی ساخت چین بوده است. رنگهای سبز پلاتینی کم‌رنگ یا قهوه‌ای تیره روی لعاب سفید و گاهی رنگ آبی یا آبی فیروزه‌ای از خصوصیات رنگ لعابهای این دوره می‌باشد. برای اولین بار بعد از اسلام کاشیهای که برای تزئین دیوار و محراب تهیه می‌شده

آنچه را امروز کاشی می‌نامیم با ظروف سفال لعابدار در تاریخ صنعت کاشی‌سازی رابطه نزدیک دارد زیرا بطور کلی مواد اولیه هر دو یکی و طرز تهیه آن یکسان است.

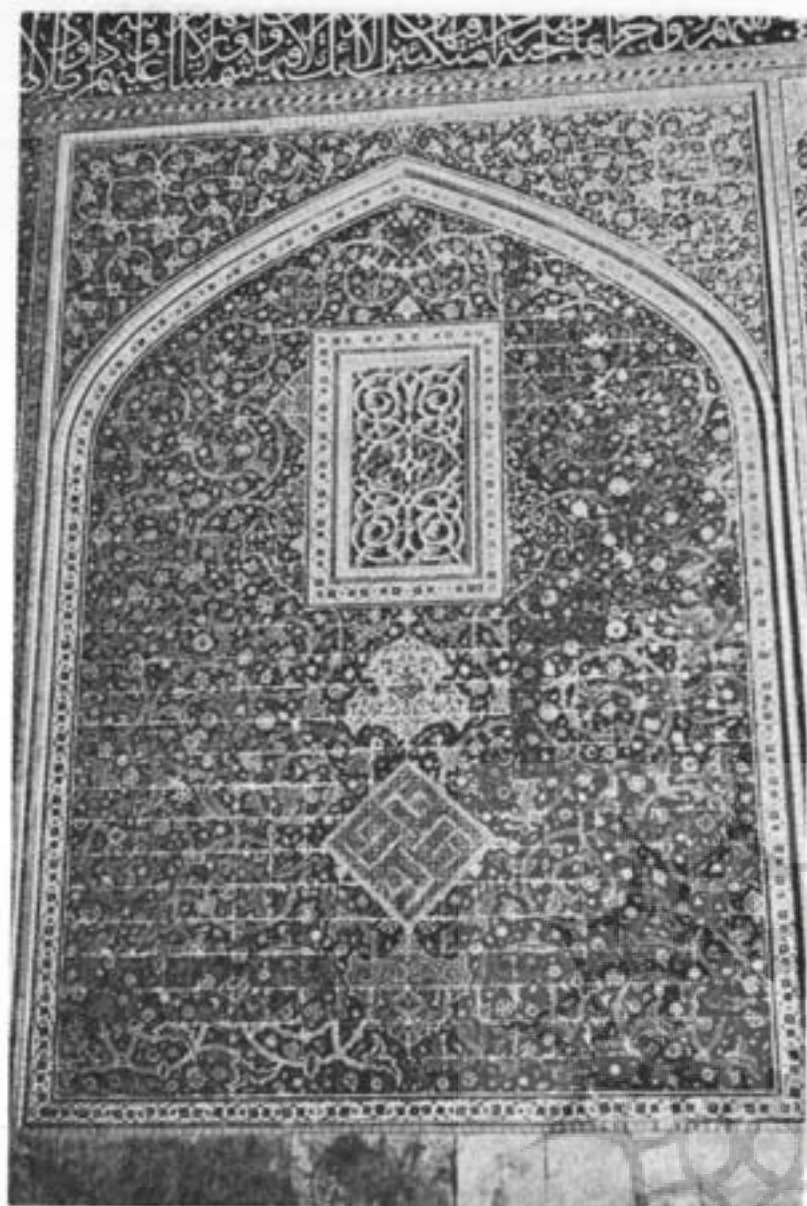
ما در این مقاله از قدیمیترین کاشی ایران صحبت نمی‌کنیم زیرا از آنچه در سینگ و شوش بدست آمده میتوان دانست که در آن اعصار کهن نوعی کاشی وجود داشته و در دوران پارتها و ساسانیان نیز صنعت کاشی سازی معمول بوده است.

بحث ما در این مقاله از کاشی و سفال لعابدار دوره‌های اسلامی ایران است که در قدیمیترین نوع آن تقلیدی از کاشیهای قبل از اسلام دیده میشود.

از قرون هشتم تا دهم یعنی زمان امویان و عباسیان در سامره و نیشابور سفالهای کاشی بدست آمده که نشان میدهد از این صنعت اطلاع کامل داشته‌اند و حفريات موزه متروپلتن در نیشابور ثابت کرد که مرکز بزرگ سفال سازی در آنجا بوده است.

در دوره عباسیان ظروف سفالی لعابدار اغلب

* از تحقیقات ارزشمند مرحوم سپنتا در زمینه اوقاف، تدوین کتاب تاریخچه اوقاف اصفهان همراه با پاره‌ای از اسناد مربوط بدانست که در سال ۱۳۴۶ توسط اوقاف اصفهان منتشر شده است.

قسمتی از کاشیکاری مسجد شاه

میشود معلوم میشود بهترین محرابهای کاشان در آن عصر بوسیله افراد خانواده نویسنده نامبرده ساخته شده است.

از جمله سه محراب مهم عتیقه که دارای تاریخ ۶۱۲ هجریست یکی در آستانه حضرت رضا علیه السلام در مشهد و هر سه محراب عمل محمد بن ابی طاهر است شهرت کاشان در صنعت سفال سازی و کاشیکاری بعدی زیاد بوده است که کلمه کاشی از آن شهر گرفته شده است.

محراب دیگر که از شاهکارهای کاشی سازی کاشان است متعلق به مسجد میدان کاشان بوده که اینک در مجموعه آثار اسلامی موزه برلین محفوظ است از کتیبه این محراب معلوم میشود کار «حسن بن عربشاه» است که در تاریخ ۶۲۳ هجری ساخته شده.

است با تعبیرات زیبا و مختلف نقاشی و یا روی برجستگی‌ها رنگ آمیزی میشود و با تصاویر پرندگان و حیوانات و اشکال نباتی تزئین میشود است.

عجب آنکه در این آثار نقش خرگوش در حال دویدن زیاد دیده میشود که روی کاشیهای برجسته با لعاب سبز و آبی کمرنگ و یا روی کندرسوزهای مفرغی و مسی دیده میشود. روی ظروف مسی و برنجی مخصوصاً لوازم کلیساهای ارمنه جلفای اصفهان و مخصوصاً قصبات و نقاط ارمنی نشین فریدن و چهارمحال بختیاری نیز نقش خرگوش زیاد مشاهده میشود که قطعاً از این نقش منظور مخصوص داشته اند.

کاشیهای مزین باشکال هندسی و خطوط ترسیمی و گل و بوته و نقوش انسان و کتیبه‌های تاریخدار از دوره خوارزمشاهیان باقیمانده که قدیمترین آنها کاشیهای ستاره شکل برای تزئین بوده که گاهی شکل آهو در حال حرکت در وسط آن و کتیبه اطراف نوشته یا شعر و یا تاریخ آن است از جمله قدیمترین آنها دارای تاریخ ۶۰۵ هجری میباشد.

نظیر این کاشیها که با نقوش حیوانات و پرندگان و خطوط هندسی تزئین یافته در موزه بوستون آمریکا مورخ بسال ۶۰۵ هجری وجود دارد و در موزه ایران باستان طهران مجموعه زیبایی از این نوع کاشی برنگهای سبز شفاف و قهوه‌ای کمرنگ وجود دارد.

در قرنهای هفتم و هشتم هجری، کاشان یکی از مراکز عمده سفال لعابدار و کاشی سازی ایران بوده و کاشیهای کاشان بنقاط مختلف صادر میشده است، در بیت المقدس محلی که معروف است ابراهیم فرزند خود را میخواست قربانی کند با کاشیهای تزئین یافته که راهنمای مسافران مخصوصاً تذکر میدهد کاشیهای ساخت کاشان است.

در سال ۷۰۱ هجری شخصی بنام ابوالقاسم عبدالله بن علی بن ابی طاهر کاشانی کتابی درباره کاشی سازی نوشته است این شخص از یک خاندان معروف کاشی ساز کاشان بوده و در کتاب خود از فن کاشی سازی مخصوصاً در کاشان صحبت میکند و میگوید بهترین کاشیها و سفالهای لعابدار در آن زمان در کاشان ساخته میشده است از کتیبه‌هایی که بر محرابهای قدیمی کاشان دیده

محراب امامزاده یحیی در ورامین چهل و یکسال بعد از محراب مذکور در بالا توسط «علی بن محمد بن طاهر» ساخته شده شبیه بمحراب نامبرده در فوق است (علی بن محمد بن طاهر) سازنده محراب قم هم بوده که در تاریخ ۶۶۳ هجری ساخته و امروز آن محراب در برلین میباشد نویسنده رساله‌ای که در بالا از آن نام برده شد پسر علی بن ابی طاهر بوده و راجع به رساله مزبور دکتر موریس دیماند در کتاب خود شرحی نگاشته و دکتر ذکی محمد حسن مینویسد نسخه اصلی این کتاب در اسلامبول است.

صنعت کاشی در دوره مغول تغییر محسوسی نکرد، در سال ۶۵۸ هجری که دولت مغول تأسیس شد نقاشی زیر لعاب برنگ سیاه و آبی و تزئین برجسته و نقاشی روی لعاب با جلا و رنگ معمول بوده است، در این دوره کاشیهای اعلی در ری، سلطان آباد، سلطانیه، نیشابور، سمرقند، ساوه و مشهد ساخته میشد و نفوذ طرح‌های چین در آن دیده می‌شود، ترسیم خطوط در نقش اشکال حیوانات و پرندگان و مناظر طبیعی در صنایع اسلامی آن زمان مخصوصاً در سفال و کاشی مشاهده میشود.

کاشیهای ستاره‌شکل و مستطیل این عصر از شاهکارهای دوره مغول است کاشی کاشان در این زمان بحدی خوب و اعلی بوده که بعضی متخصصین کاشی‌شناس کاشیهای خوب سلطان آباد را ساخت آنجا دانسته‌اند. در این دوره لعاب آبی‌رنگ از مختصات کاشی‌های کاشان است، زیرا در کوه‌های حوالی قمصر کاشان مقدار زیادی فلز کوبالت که رنگ آبی از آن گرفته میشود و آنرا لاجورد مینامند وجود دارد.

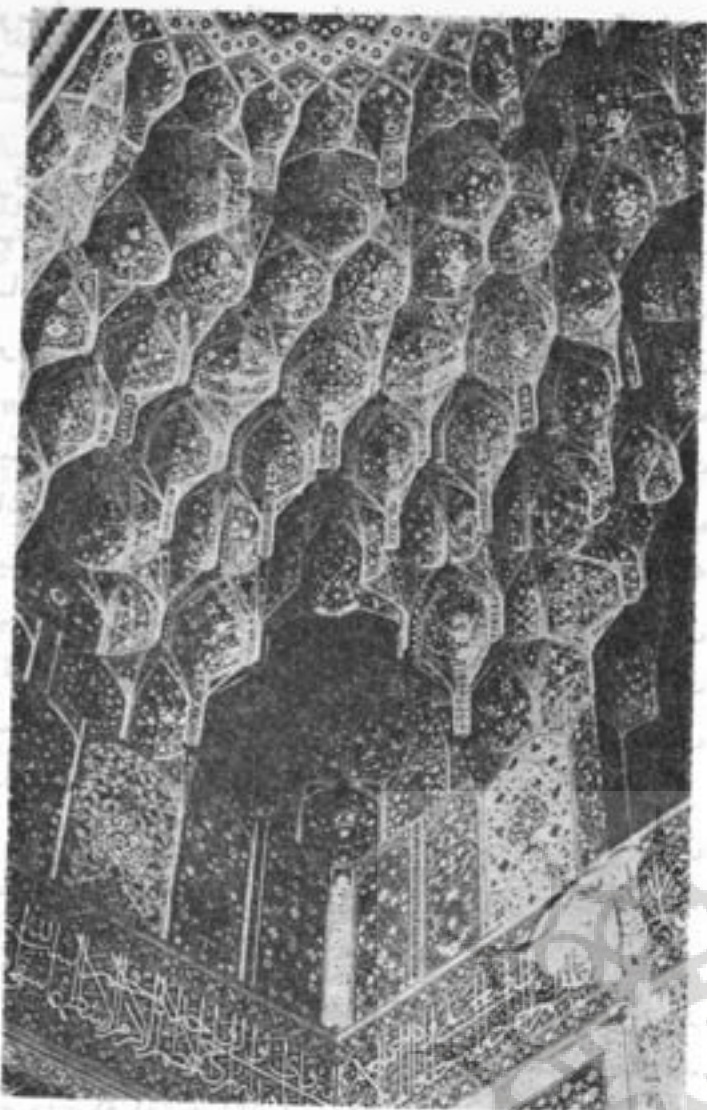
کاشیهای این دوره و مخصوصاً محرابها و ظروف کاشی این عصر نمونه‌های خوبی از تکامل تطور اسلوب مغولی در نیمه دوم قرن ۱۳ تا آخر ۱۴ است.

در این زمان کاشی جلادار بمقدار زیاد در تزئین ابنیه و عمارات و مساجد و مقابر بکار میرفته، بعضی از این کاشیها ستاره‌شکل و برخی بشکل صلیب و پاره‌ای مستطیل است که در ساختن محرابها و تزئین داخل طاقها و حاشیه‌ها از بعضی یا مجموع آنها استفاده میشده است. از نمونه این مجموع میتوان پیربکران اصفهان را نام برد که در سال ۷۰۷ هجری ساخته شده و دارای کاشیهای ستاره‌ای و صلیب‌شکل سرمه‌ای سیر بسیار

زیباست. کاشیها را میتوان بچند دسته و نوع تقسیم کرد، یکدسته آنها که ستاره‌شکل و یا صلیب‌مانند هستند و از امامزاده یحیی در ورامین بدست آمده و تاریخ آن ۶۶۱ هجری (۱۲۶۲ میلادی) است، این کاشیها با اشکال نباتی و برگ نخلی طوماری روی زمینه جلادار تزئین شده است.

پس از ویرانی ری در سال ۱۲۲۲ میلادی ری از لحاظ کاشی‌سازی اهمیت خود را از دست داد و کاشی‌سازی در کاشان ترقی کرد و شهرت و معروفیت آن بقدری بالا گرفت که کاشی برای محراب و مساجد سایر شهرها از کاشان صادر میشد و در محرابهای قم و مشهد از کاشی کاشان استفاده میکردید مقداری از کاشیهای ستاره‌شکل و صلیب‌مانند در دامغان پیدا شد که دارای تاریخ ۶۶۵ هجری بود و با اشکال حیوانات و پرندگان و درخت و گیاه تزئین یافته با جلای طلائی و بعضی برنگ آبی و فیروزه‌ای نقاشی شده بود «دیماند» مانند اغلب محققین کاشی‌ایران از نظر دقت در ترسیم و خاصیت تزئین کاشیهای دامغان را از عالیترین نمونه سفال جلادار ایران میداند و احتمال میدهد که محل اصلی ساخت آن، کاشان باشد، در سفال جلادار کاشان در اواخر قرن ۱۳ رنگ آبی و فیروزه‌ای نقش مهمتری در طرح کاشی که سطح‌های بزرگ را میپوشاند بازی کرده است. این سبک در اوائل قرن چهاردهم میلادی (هشتم هجری) بمنتهی درجه ترقی رسید و در این قرن بود که اشکال انسان و مناظر زندگی روزانه و افسانه و حکایات قدیمی روی کاشی و در ظروف سفالی لعاب‌دار کشیده شد، روی یکی از کاشیهای این دوره نام سازنده آن «یوسف بن علی بن محمد بن ابی طاهر» قید شده است این کاشی در یک مجموعه خصوصی در نیویورک است و بسیار شبیه بچند کاشی دیگر است که تاریخ ۷۰۵ هجری را دارد و در موزه آرمیتاژ لنین‌گراد وجود دارد و ساخت همین یوسف استاد کاشی میباشد.

در موزه تهران محرابی است دارای تاریخ ۷۳۴ هجری که از مسجد قم بآنجا منتقل شده و این محراب نیز ساخت همان یوسف است که پسر همان استاد کاشانی است که محراب مورخ ۶۶۳ هجری ورامین را

معرق در ورودی مسجد شاه

جمعه اصفهان و مسجد یزد دیده میشود در دوره صفویه
معرق بسیار زیاد بکار برده شد حتی داخل و خارج بنا
یا کاشی معرق زینت مییافت و بحدی معرق محکم و خوب
ساخته شد که تاکنون در مقابل باد و باران و برف و
طوفان و از همه بدتر مخربین آثار باستانی استوار و پا
برجا مانده است.
یکی از بناهای مهم و مشهور باستانی که
کاشی کاری و معرق فوق العاده داشته مسجد کبود تبریز
است که در سال ۸۴۱-۸۷۲ هجری بوسیله جهانشاه
قره قویونلو ترکمان ساخته شده است.
در اصفهان بهترین معرقهای زیبا را میتوان در
«در باب امام» که در زمان جهانشاه در سال ۸۵۷ هجری
ساختمان آن با تمام رسیده مشاهده کرد.
مقبره تیمور در سمرقند که در سال ۸۲۸ هجری

ساخته و برادر نویسنده رساله راجع به صنعت
کاشی سازیست که قبلا بآن اشاره شد.

در موزه تهران محراب دیگریست که دارای امضای
«حسن بن علی بن احمد بابویه» است.

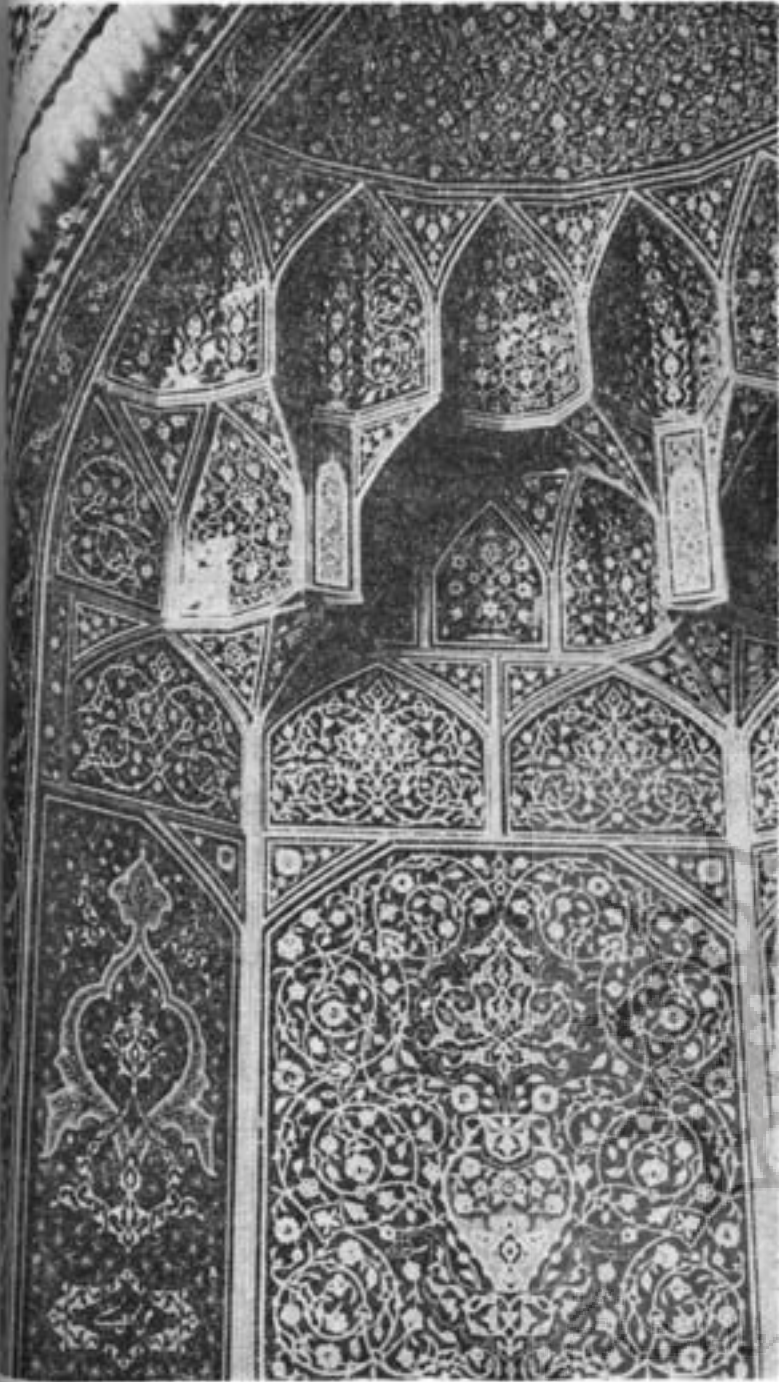
کاشیپهانی که بنام طلائی معروف است قسمت
مطلای طرح آن باطلای مایع رنگ نشده بلکه برگ طلا بکار
رفته و این طرز عمل در کاشان انجام میگرفته و در
رساله راجع بسفال سازی کاشان (۷۰۱ هجری) طرز این
هنر تشریح شده و گفته است برگ نازک طلا با قیچی
بقطعات کوچک بریده و روی زمینه چسبانده میشود و با
پنبه پاک و صیقلی میگردیده است.

کاشی معرق یا باصطلاح غربیان «موزائیک» از
زمان مغول متداول بوده و این هنر عبارت است از
بریدن قطعات کوچک یا بزرگ سفال لعاب دار با اندازه های
مختلف طبق طرح و نقشه ای که قبلا تهیه شده و از
مجموع آن قطعات که پهلوی هم یا در میان یکدیگر چیده
میشود موزائیک بوجود آمده و بوسیله گچ که پشت آن
ریخته میشود قطعات مزبور بهم می چسبند و گچ مایع
سوراخها و منافذ قطعات را پر میکند بطوری که کلیه آن
بیک قطعه واحد در می آید و وقتی آنرا بر میگردانند یک
قطعه نقش زیبا بنظر می رسد، این صنعت در زمان
سلجوقیان ترقی کرده و در بناهای «قونیه» ترکیه و آسیای
صغیر هم دیده میشود.

در دوره مغول مقبره «الجایتو» (= ۷۱۰ هجری)

در سلطانیه و ابنیه یزد و نطنز و ورامین با معرق تزئین
یافته است.

و اما شهری که این صنعت زیبا در آن بحد کمال
ترقی رسیده شهر اصفهان بوده است، یکی از بناهای
مهم مقبره بابا قاسم است که در سال ۷۴۱ هجری بوسیله
«سلیمان ابوالحسن طالوت دامغانی» ساخته و محراب
آن از معرق است. مدرسه امامی نزدیک مقبره بابا قاسم
بتاریخ ۷۵۵ هجری دارای کتیبه های بسیار زیبایی معرق
است، محراب بی نظیر این مدرسه در موزه متروپلتن
نگاهداری میشود، رنگهایی که در این محراب بکار برده
شده عبارتست از سفید، آبی، فیروزه ای، پرتقالی و
سبز، زمینه های طرح آبی است.
از نمونه های بسیار عالی کاشی معرق در مسجد

نمایی از مسجد زاهدی

نمونه‌ای از آثار کاشی‌سازان معاصر اصفهان

کاشی‌های دوره زنده‌ی و بعد از آن دارای نفوذ غربی و مخصوصاً اثر فرانسویست رنگ سرخ زنده و تند در زمان قاجاریه در کاشی وارد شد و نقش گل فرنگی و گلدان و گل بشکل اروپائی از مختصات این دوره است، (قبل از این دوره رنگ سرخ از گرم زمین و گیاه و احجار قرمز گرفته میشد).

کاشی در زمان قاجاریه دوره انحطاط هنری خود را طی میکرد و ارزش هنری نداشت از این صنعت فقط برای تعمیر یا ساختن گنبد های مقابر و دروازه های

توسط محمد اصفهانی ساخته شده دارای معرق خوب است.

معرق و کاشی عصر درخشنده صفوی بحد اعلی ترقی کرد، ظروف کاشی این عصر نیز بسیار مهم و بهترین تقلید از ظروف چینی دوره «مینگ» میباشد شاه عباس در سالهای ۱۰۲۸-۹۹۶ هجری مقدار زیادی ظرف چینی اعلی از چین وارد کرد که براغلب آنها نیز مهرشاه نقش شده بعلاوه چند نفر کاشی‌سازان معروف چین را بایران آورد، در زمان این پادشاه هنردوست کاشی‌سازان ایران موفق شدند ظروف نیمه‌چینی یا بدل چینی بسازند و ظروف بزرگ و کوچکی ساختند که بهیچوجه نمیتوان با ظروف ساخت چین فرقی برای آن قائل شد و حتی در بعضی موارد زیر ظروف چینی ساخت اصفهان ظروف چینی نقش کردند که امتیاز آن از ظروف ساخت چین بکلی غیر ممکن است.

شاردن سیاح فرانسوی که در قرن هفدهم در ایران سفر کرده میگوید بهترین ظروف کاشی ایران در شیراز، مشهد، یزد و کرمان ساخته میشود.

یک نوع ظروف نیمه‌چینی آن زمان را بیک بندر در خلیج فارس بنام «گمبرون» و «مسقط» نسبت میدهند در صورتیکه این مراکز آخرین محل حمل و صدور کالا بایران بوده نه مرکز ساختن آن ظروف.

کاشی هفت‌رنگ در زمان صفویه باین منظور زیاد معمول شد که زودتر کار ساختمانها تمام شود و بریزه کاری معرق نپردازند، در این عصر سه نوع کاشی وجود داشته است، اول کاشی یک رنگ که هر کاشی منفرداً یک رنگ خاص داشته است. دوم کاشی معرق که شرح آن آمد. سوم کاشی هفت‌رنگ که نقوش با رنگهای مختلف روی یک قطعه کاشی چهارگوش باندازه معینی نقاشی شده است.

محراب مسجد شیخ لطف‌الله که در سال ۱۰۲۸ هجری بوسیله «استاد محمد رضا بن استاد حسین بنا» ساخته شده یکی از شاهکارهای معروف آن دوره است. در این دوره است که رنگ زرد و نارنجی روشن برزیبائی کاشیهای صفویه افزوده است و بهترین اقسام رنگهای زرد این دوره را در مدرسه سلطان حسین و در کلیسای وانک جلغا میتوان دید.

تهران و حاشیه و اطراف دیوارهای حوضخانه‌ها و حمام‌ها استفاده میشد که در قسمت‌های اخیر بانقوش قهوه‌ای و یا سیاه رنگ و گاهی بانقش صورت سلاطینی داستانی ایران مزین بود.

در دوران پهلوی چون اعلیحضرت رضاشاه پهلوی علاقمند به هنر و صنعت کاشی بودند و گنبد قصر مرمر را در تهران با اسلوب گنبد مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان ساختند، این هنر از نورونق یافت و در آمریکا و اروپا ضمن گشایش نمایشگاه‌های ایران هنر کاشی‌سازی دنیا عرضه گردید، در ایران نیز برای تزئین قسمت‌هایی از سردر و پیش‌بخاری‌های منازل از کاشیکاری و معرق استفاده میشد.

در دوره شاهنشاهی اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر کاشیکاری و معرق در اثر اقدام و جدیت در تعمیر آثار باستانی و ابنیه صفویه که قسمت عمده آن باکاشی و معرق بود صنعت کاشی‌سازی و معرق بسیار رایج و مورد توجه عموم قرار گرفت، بطوریکه امروز هنرمندان کاشیساز اصفهان بهترین کاشی‌ها و معرق‌ها را میتوانند تهیه نمایند. و این هنر باستانی نه فقط احیا شده بلکه در اوج ترقی خود رسیده، نماهای اغلب عمارات باکاشیها

و معرق‌های بسیار زیبا تزئین مییابد. مساجد و بقاع متبرکه با این هنر ظریف تعمیر میشود بطوریکه بازحمت میتوان اثر هنرمندان کاشی‌ساز امروز را با آثار نیاکانشان تمیز داد از نمونه‌های بسیار اعلی کاشی‌سازی این دوره محراب بسیار زیبای معرق مسجد سرهنک زاهدی در اصفهان میباشد.

برای اطلاع و مطالعه تاریخ و چگونگی کاشی و معرق میتوانید به کتب ذیل که مورد استناد این مقاله است مراجعه نمایید: -

- ۱- بررسی هنر ایران از پرفسور ارتور پوپ
- ۲- راهنمای صنایع اسلامی از دکتر موریس دیمان
- ۳- آثار ایران از پرفسور گدار
- ۴- صنایع ایران بعد از اسلام از دکتر ذکی محمدحسن
- ۵- تاریخ صنایع ایران از کریستن ویلسن
- ۶- هنرهای ایران از سردنیسن راس
- ۷- سفال‌سازی اسلامی در خاور نزدیک از هوبسن
- ۸- سفال باستانی اسلامی از آرتور لم
- ۹- هنر کاشی از ژرژ ساوج

شرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رساله جامع علوم انسانی